

ДІАГНОСТИКА ВИХОВАНOSTІ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (УЧНІВ 3–4 КЛАСІВ)

У статті розкрито сутність категорії “моральна самосвідомість особистості”. Подано результати констатувального етапу експериментального дослідження з виявлення ціннісного компонента моральної самосвідомості учнів 3–4 класів (свобода, гідність, совість, відповідальність, самодостатність). Описано методика діагностування вихованості моральної самосвідомості, визначено рівні її вихованості у молодших школярів як результат виховання означеної якості у позакласній діяльності.

Ключові слова: моральна самосвідомість, критерії, показники та рівні вихованості моральної самосвідомості, молодші школярі (учні 3–4 класів), методи дослідження.

Розвиток свідомості й самосвідомості нерозривно пов'язаний із розвитком особистості та зумовлений основними значущими подіями її життєвого шляху. Ці категорії є центральними структурами індивідуальної свідомості, вони визначають гуманістичне спрямування поведінки людини в соціальному середовищі, її ставлення до суспільної моралі, формування моральної поведінки. Якщо свідомість є суб'єктивною орієнтацією людини в середовищі, то необхідною умовою сприйняття людиною самої себе є самосвідомість, орієнтована на осмислення людиною своїх дій, поведінки, інтересів, місця та ролі в суспільстві (за О. Спіркіним) [4]. Відображаюча дійсність, невід'ємною частиною якої є сама особистість, спрямована на усвідомлення не лише предметного світу, але й самої себе. Це основа процесу становлення моральної особистості, яка передбачає формування моральної самосвідомості, що розвивається спочатку як самопізнання (шляхом зіставлення себе з іншими людьми завдяки самосприйманню та самопостереженню), а потім – як усвідомлення себе унікальною істотою завдяки самоаналізу й самоусвідомленню. Усе це актуалізує потребу у діагностуванні вихованості моральної самосвідомості молодших школярів у сучасних умовах.

Зважаючи на вікові особливості молодших школярів, розвиток особистісних новоутворень у дітей, залишаються недостатньо розкритими такі механізми моральної самосвідомості, як рефлексія, вольова регуляція та саморегуляція поведінки дитини [1]. Психологами встановлено, що для формування

моральної свідомості й самосвідомості особистості у загально-новітній площині важливе значення має вміння виділяти, розуміти та оцінювати вчинки людей і їхні мотиви (М. Боришевський, І. Кон, А. Титаренко, С. Максименко, Л. Сапожнікова). Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку таких особистісних новоутворень, як моральна свідомість й самосвідомість. Розвиток цих феноменів, що розглядаються в контексті загального розвитку особистості в молодшому шкільному віці, як зазначено у наукових працях учених Л. Божович, Г. Бреслава, З. Карпенко, Л. Колберга, М. Савчина, постає провідним чинником, від якого залежить подальше становлення моральної особистості. Моральна самосвідомість – це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій.

Для нашого дослідження значний інтерес становлять сучасні дисертаційні роботи (Р. Павелків, С. Білозерська, В. Плахтій, О. Безверхий, О. Гончарук), присвячені розкриттю різних аспектів проблеми виховання моральної свідомості та самосвідомості молодших школярів: виявлення особливостей розвитку моральної свідомості та самосвідомості дітей означеної вікової групи, формування у них самосвідомості під час навчання інтегрованих предметів, виховання основ моральної свідомості в учнів засобами дитячої літератури, розвиток у них моральної саморегуляції тощо.

Метою статті є дослідження вихованості моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 3–4 класів) як результату виховання означеної якості у позакласній діяльності.

Аналіз наукової літератури дав змогу дати таке визначення основної категорії нашого дослідження (за К. Чорною): “Моральна самосвідомість особистості – це усвідомлення себе, своїх моральних цінностей, якостей, потенційних можливостей, поведінки, дії, вчинків, їх мотивів і наслідків, ставлення до навколишньої дійсності й інших людей, своєї діяльності та її значення для себе і суспільства”. Виховання моральної самосвідомості особистості передбачає наявність ціннісного компонента, що охоплює такі особистісні цінності: свобода, гідність, совість, відповідальність, які разом уможливають виявлення ціннісного ставлення до свого “Я”, а також самодостатність, яка є виявом ставлення до себе та інших людей.

Однак проблему виховання моральної самосвідомості не можна вважати достатньо вивченою, оскільки такий її аспект, як виховання моральної самосвідомості молодших школярів у

позакласній діяльності спеціально не досліджувався. Результати аналізу практики виховної роботи з виховання моральної самосвідомості свідчать, що цьому питанню не приділяється належної уваги в загальноосвітніх школах, оскільки відсутня системність формування означеного феномену у молодших школярів, часто переважають вербальні форми і методи виховання. Отже, виникають суперечності між об'єктивними потребами сучасного суспільства у вихованні моральної самосвідомості особистості молодшого школяра у позакласній діяльності та відсутністю розроблених теоретико-методичних засад, педагогічних умов такого процесу; між наявним потенціалом загальноосвітніх шкіл щодо можливостей реалізації виховання моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 3–4 класів) у позакласній діяльності і його низькою ефективністю в практиці зазначених установ.

Основними завданнями констатувального етапу дослідження є: розкриття сутності, структури моральної самосвідомості, визначення критеріїв, показників та рівнів її вихованості у молодших школярів (учнів 3–4 класів); розроблення та апробація діагностичних методик для цього етапу експерименту (табл. 1).

Таблиця 1

Критерії і показники вихованості моральної самосвідомості молодших школярів за її складниками

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий
Складники моральної самосвідомості	Показники		
Гідність (людська, особистісна, національна)	1. Уявлення про людину як представника людства. 2. Знання про себе як доньку чи сина, учня, члена колективу. 3. Знання своїх чеснот і вад. 4. Уявлення про себе як українця (українку)	1. Почуття поваги до себе та інших людей. 2. Бажання виявляти повагу до людини (членів своєї родини, представників роду, класу, групи). 3. Виявлення готовності стати кращим. 4. Повага до себе, інших як представників Української держави	1. Поважає себе та інших, незалежно від їхнього матеріального становища. 2. Здійснює гідні вчинки, поводить себе чесно, правдиво. 3. Вміє об'єктивно оцінювати себе (самооцінка, самокритика). 4. Вчиться відстоювати національну гідність

Свобода	Має уявлення про свободу, її зв'язок із відповідальністю	1. Ставлення до свободи як до цінності. 2. Почуття відповідальності за свої вчинки і майбутню перспективу	1. Вміє робити моральний вибір у спеціально створених та життєвих ситуаціях. 2. Вміє передбачати наслідки власних дій
Відповідальність	Знання своїх прав і обов'язків	Характер ставлення до своїх обов'язків.	1. Вміє виконувати свої обов'язки. 2. Вміє взяти відповідальність за доручену справу і прийти на допомогу іншим
Совість	1. Має уявлення про совість – контролера людських вчинків”. 2. Розрізняє категорії добра і зла, доброго і злого вчинку	1. Оцінює ставлення до себе, своїх думок, вчинків та вчинків іншого	1. Самокритична оцінка своїх вчинків. 2. Здатність поводитися совісно за відсутності контролю з боку дорослого, його впливів (вчинок честі, чуйності, вдячності, шанування)
Самодостатність	1. Знання про власне “Я”. 2. Має уявлення про свої цілі, наміри, можливість моральних дій і вчинків	1. Бажання бути самостійним, упевненим у собі. 2. Виявляє готовність вирішувати деякі проблеми власними силами	1. Вміє відстоювати власне “Я”. 2. Вміє здійснювати самооцінку і самоконтроль. 3. Вчиться протистояти негативним впливам

Завдання нашого дослідження передбачало вивчення дітей молодшого шкільного віку з метою діагностування рівнів вихованості у них моральної самосвідомості, що зумовило потребу виявлення наявності (відсутності) певних уявлень та знань, а також співвіднесення їх із реальною поведінкою і мотивацією вчинків. При цьому бралися до уваги вікові особливості учнів 3–4 класів.

Використано комплекс взаємопов'язаних форм, методів і засобів виховання: анкетування, методика незакінчених речень, ігрові методики, тестові завдання для учнів, практичні вправи, метод ситуацій, бесіди, міні-диспути, метод самооцінки, рефлексія тощо. У дослідженні взяло участь 30 вчителів і 420 учнів 1–4 класів загальноосвітніх шкіл Черкаської області та м. Києва. На етапі констатації з метою виявлення рівня вихованості моральної самосвідомості вчителів початкових класів нами було проведено анкетування. В ньому взяло участь 120 вчителів та вихователів групи продовженого дня.

Досить повними та ґрунтовними були відповіді педагогів стосовно змісту таких понять, як “гідність”, “честь”. Значно краще і ґрунтовніше вчителі пояснювали зміст категорії “гідність” як “морального ставлення до себе, інших”, “показник моральної цінності людини”. На жаль, до 35,0 % вчителів плутають цю категорію з іншою – “честь”. До 70 % вчителів правильно визначило відмінності між категоріями “гідність” і “честь”. Більшість педагогів також правильно трактують категорію “совість” як “контролера людських вчинків”, оцінне ставлення людини до себе, своїх думок, вчинків, вчинків інших людей (до 60,0 %). До 40 % вчителів мало певні утруднення у визначенні таких категорій, як “свобода” (не завжди в анкетах зазначено її зв'язок, крім обов'язку, із відповідальністю), а також “самодостатність” (крім знання особистістю свого “Я” і проявів самостійності, не названо таких важливих її показників, як готовність вирішувати проблеми власними силами, вміти здійснювати, крім самооцінки, самоконтроль, протистояти негативним впливам).

На думку переважної частини опитуваних (до 80,0 %), поняття “гідність особистості” охоплює: “ставлення до людини як до цінності”, “дотримання принципу незамінності кожної людини”, “установка на її розвиток”, “повага до інших (на основі співчуття, милосердя)”, “дотримання людиною моральних принципів”, “совість, обов'язок, самоповагу, повагу до інших” тощо.

Як показало проведене дослідження щодо виявлення ознак вихованості національної гідності учнів, до 93 % дітей правильно асоціює поняття “Батьківщина” з рідним краєм, батьками, сім'єю, місцем, де дитина народилася. Більшість із них (до 90 %) знають державну символіку. Мало певні утруднення

у відповіді на питання про відомих героїв України до 56,9 % учнів. Не всі молодші школярі знають свої права й обов'язки, часто плутають їх з іншими поняттями, до 40 % дітей не знає усіх своїх прав, або ж знає лише одне-два, 16,4 % дітей назвало три або більше прав. Учні 3–4 класів правильно називають свої обов'язки: “поважати старших”, “дотримуватись правил поведінки”, “добре вчитися”; “дотримуватись законів України”, а зараз додають ще “захист Батьківщини”.

Неоднозначними були відповіді вчителів щодо використання певних методів у вихованні означеної категорії учнів. Більш повними виявилися відповіді вчителів з великим стажем роботи (понад 10 років). На жаль, до 30 % вчителів не змогло розподілити ці два мікроперіоди у житті вихованців. Педагоги правильно називали такі форми і методи роботи з учнями 3–4 класів: бесіди, індивідуальні бесіди, переконання, перегляд вистав, фільмів, конкурси, свята, диспути, роз'яснення, ігри-драматизації, добродійні акції. Цілком обґрунтовано вчителі зазначали зміну авторитетів для дітей 3–4 класів: це вже не лише вони або батьки – значущі дорослі, а найчастіше – однолітки, їхня оцінка дій школяра. Поодиноким виявився вибір учителями таких сучасних форм і методів виховання, як метод проектів, КТС, метод ситуацій, міні-дискусій, етичних тренінгів, рефлексії, комунікативних ігор тощо. Але у початковій школі не до кінця використовується виховний потенціал саме цих сучасних форм і методів виховання учнів.

Серед характерних (болючих) проблем у цьому напрямі виховання більшість педагогів (до 80,0 %) називають знецінення духовних цінностей, відсутність моральних орієнтирів в суспільстві, спотворення суспільної моралі, зростаючий рівень озлоблення, агресії, байдужості, жорстокості, заздрості, егоїзму й неповаги до людини, нерідко відсутність родинного виховання, непорозуміння з батьками, необізнаність батьків у можливості розв'язання морально-етичних проблем виховання власних дітей. Цікавими виявились відповіді педагогів стосовно необхідності врахування вікових особливостей вихованців початкової школи. До них були віднесені: нестійка увага, тип мислення (конкретно-образне, невміння узагальнювати, відсутність в багатьох здатності до абстрагування); імпульсивність, емоційність, невміння здійснювати продумані вчинки; недостатньо усвідомлене поняття “совість”, найчастіше

педагоги (до 80 %) вказували на залежність дитини від родинного виховання.

Анкетування вчителів засвідчило, що вчителі переважно достатньо повно вирізняють основні характеристики відповідальної людини, потребу виховання відповідальності у дітей, називаючи її ознаки – старанність, добросовісність, дисциплінованість, ініціативність. Значна кількість учителів (66 %) бачить прояви відповідальності молодших школярів у відповідальному ставленні до навчання, праці, шкільних обов'язків, доручень. 34 % педагогів вбачає прояви відповідальності дітей в їхньому ставленні до батьків, дорослих.

Цікаві дані були отримані під час використання методики незакінчених речень, особливо стосовно учнів 4 класів. Для молодших школярів “поважати себе означає...”: “бути старанними і працелюбними”, “добре вчитись”, “бути охайними”, “любити себе”, “бути командиром”, “бути допитливим”, “берегти своє здоров'я”, “не принижувати себе”. Позитивним є той факт, що вже випускники початкової школи починають визнавати себе як особистість і прагнуть її поцінування іншими людьми, зокрема однокласниками й учителями. На думку вихованця початкової школи, “поважати інших означає...”: “не ображати їх”, “дружити з іншими”, “не битися”, “не лягаться”, “не псувати чужі речі”, “допомагати”, “захищати інших”, “ставитись до них так само, як і вони”, “ставитись із повагою і любов'ю”. Різноманіття відповідей переконує нас у тому, що більшість з дитячих суджень є висловленням побажання того ставлення, якого вони прагнуть у ставленні до себе, не визнаючи різних форм утиску з боку як однолітків, так і дорослих. Судячи з відповідей, це емоційно пережиті твердження. Усе зазначене свідчить про потребу звернення нашої уваги до емоційно-ціннісного складника моральної самосвідомості та його врахування у подальшій експериментальній роботі з дітьми.

Проведене емпіричне дослідження щодо поняття відповідальності як моральної цінності дало змогу з'ясувати змістове наповнення цієї категорії у розумінні молодших школярів. За кількістю названих суттєвих ознак виділено три рівні їх усвідомленості: високий (учень називає шість-дев'ять ознак поняття), середній (від трьох до п'яти ознак), низький (одну-дві). Для третьокласників характерно: 15,4 % – низький рівень, 54,3 % – середній рівень, 30,3 % – високий рівень. Відповіді

четвертокласників засвідчили: 52,8 % – середній рівень і 47,2 % – високий рівень.

Одночасно з метою усвідомлення дітьми (учнями 3–4 класів) змісту категорії “відповідальність” ми обрали також метод незакінчених речень, наприклад: “Відповідальна людина – це така ...”. Аналіз отриманих даних показав, що 13 % третьокласників дає загальну позитивну оцінку без аргументації, дехто з учнів третіх класів (9,2 %) ототожнює поняття “відповідальність” із суміжними (чесність, дисциплінованість, прагнення допомогти людині, почуття сорому чи провини); переважну кількість становили учні (67,4 %), які розкрили цю якість через конкретні вчинки; незначну групу – учні (10,3%), які дають загальну характеристику цього терміна. Серед четвертокласників зменшується кількість дітей, які називають несуттєві ознаки досліджуваного поняття (8,3 %), зменшується група дітей, які дають описи проявів відповідальності (59,1 %), проте значно зростає відсоток учнів (32,6 %), які на основі узагальнення конкретних прикладів дають конкретне визначення відповідальності. Значна кількість дітей (до 70 %) не змогли дати вичерпні відповіді у виборі завершення речень про категорії “свобода”, “самодостатність”. Проте більш розширеними виявились дитячі відповіді під час аналізу художніх творів з проблеми (за використання методу бесіди, дискусії).

Підтвердження отриманих експериментальних даних по кожній моральній цінності ми отримали шляхом застосування методики “Розуміння складових моральної самосвідомості”. Учням треба було серед запропонованих відповідей віднайти правильний варіант, який найточніше підходить до поняття, розкриває його сутність. Більшість учнів 3–4 класів справились із завданням, правильно визначивши його зміст. В усіх відповідях вони пояснювали, чому зробили саме такий вибір. Найскладнішими для школярів виявились категорії “свобода”, “самодостатність” (до 60 %). З метою перевірки отриманих даних нами був також використаний метод ситуацій “Закінчи оповідання”, під час обговорення яких діти мали запропонувати різні виходи з конфліктних ситуацій або вибрати із запропонованих нами. Найбільшу кількість варіантів (по чотири-п’ять) правильно запропонували учні четвертих класів. Знову найскладнішими для дітей виявились категорії “свобода” і “самодостатність”.

Розвиток моральних знань молодших школярів про відповідальність вивчався шляхом аналізу засвоєння оцінних суджень (за допомогою обговорення художніх творів, оповідань). Зокрема, у третьому класі кількість показників категорії (морального поняття до шести показників) дають 11 % в експериментальній групі і 8 % в контрольній групі. Проте три показники 25,5 % – в експериментальній групі, 30 % – в контрольній групі. Ступінь аргументованості значно зростає у третьокласників – до 72 %, а в четверокласників – 95,1%, збільшується група учнів, які називають чотири-сім показників, що засвідчує зростаючу диференційованість і точність моральних знань у дітей. Це відбувається за рахунок значного зменшення кількості дітей, які зазначають один-три показники для цього поняття.

Застосовуючи метод самооцінки, ми визначили групи школярів за ступенем сформованості у них відповідальності: в третьому класі адекватну самооцінку продемонстрували учні експериментальної групи – 38,2 %, в четвертому – 52,2 % учнів, завищену: третій клас – 44,3 %, четвертий – 29,1 %; занижену: третій клас – 17,5 %, четвертий клас – 18,7 %.

Під час констатувального етапу експерименту з урахуванням трикомпонентної структури нами виявлено рівневі характеристики вихованості моральної самосвідомості учнів 3–4 класів: високий, середній, низький. Шляхом апробації діагностичних методик щодо визначення рівнів вихованості моральної самосвідомості (базових цінностей) молодших школярів учнів 3–4 класів були отримані такі дані (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні вихованості моральної самосвідомості (базових цінностей) молодших школярів (учнів 3–4 класів) у %

Рівні	Високий		Середній		Низький	
	експер. кл.	контр. кл.	експер. кл.	контр. кл.	експер. кл.	контр. кл.
Цінності						
Гідність	5,0	6,4	31,2	31,3	63,8	62,3
Відповідальність	15,5	14,2	46,6	40,2	37,9	45,6
Совість	8,1	9,2	30,1	28,3	61,8	62,5
Свобода	4,8	5,3	22,9	24,9	72,3	69,8
Самодостатність	5,2	4,7	27,3	26,4	67,5	68,9

Проведений експеримент є підґрунтям до створення методики формульовального етапу дослідження, перевірки ефективності

педагогічних умов виховання моральної самосвідомості учнів 3–4 класів у позакласній діяльності: виховання ціннісного ставлення в учнів до себе, інших; створення гуманного виховного середовища; забезпечення педагогічного супроводу у вихованні моральної самосвідомості: різні форми тьюторства (наставництво старших за віком учнів початкових класів над молодшими, дітьми дошкільного віку; наставництво вчителів та батьків); розвиток в учнів механізму самосвідомості – моральної рефлексії; формування у дітей основ вольової регуляції і саморегуляції поведінки.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. вид. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Білозерська С. І. Психологічні умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. Наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / С. І. Білозерська. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
4. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание : монография / Александр Георгиевич Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.

В. А. Киричок

Диагностика воспитанности морального самосознания младших школьников (учащихся 3–4 классов)

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье раскрыта сущность категории “моральное самосознание личности”. Представлены результаты констатирующего этапа экспериментального исследования по выявлению ценностного компонента нравственного самосознания учащихся 3–4 классов (свобода, достоинство, совесть, ответственность, самодостаточность). Описана методика диагностики воспитанности морального самосознания, определены уровни ее воспитанности у младших школьников как результат воспитания указанного качества во внеклассной деятельности.

Ключевые слова: моральное самосознание, критерии, показатели и уровни воспитанности морального самосознания, младшие школьники (учащиеся 3–4 классов), методы исследования.

V. A. Kyrychok

Diagnosics of Education of Primary Schoolchildren's Moral Self-Consciousness (Pupils of 3-4th grades)

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskohoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article deals with the essence of the category "moral self-consciousness of personality". The notion "moral self-consciousness of personality" is defined as "understanding oneself, moral values, qualities, potential abilities, behavior, actions, motives and consequences, attitude to the surrounding reality and other people, personal activity, and its significance for oneself and society" (K. Chorna). The results of the ascertaining stage of an experimental study to identify the value component of moral self-consciousness of schoolchildren of 3-4th grades are presented, in particular personal values such as freedom, dignity, conscience, responsibility, self-sufficiency.

Age-appropriate diagnostic techniques of defining the levels of education of moral self-consciousness of primary schoolchildren (pupils of 3-4th grades) are described. Forms and methods of the experimental research such as survey, method of unfinished sentences, gaming techniques, tests for pupils, practical exercises, method of situations, conversations, mini-debates, method of self-assessment, reflection are revealed. The levels of education of the primary schoolchildren's moral self-consciousness as a result of extracurricular activities are determined.

Keywords: moral self-consciousness, criteria, indicators and levels of education of primary schoolchildren's (pupils of 3-4th grades) moral self-consciousness, research methods.

References

1. Bekh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti* [Education of personality: Ascent to Spirituality]. Kyiv: Lybid.
2. Bekh, I. D. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademyvdav.
3. Bilozerska, S. I. (2004). *Psykhologichni umovy rozvytku moralnoi svidomosti molodshoho shkoliara* [Psychological conditions of development of the moral consciousness of junior schoolchildren]. (Dissertation Abstract, Ivano-Frankivsk).
4. Spirkin, A. G. (1972). *Soznaniie i samosoznaniie* [Consciousness and self-consciousness]. Moscow: Politizdat.